

Tilavova Minavar Durdiyevna
Urganch davlat universiteti
katta o'qituvchisi

PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONIDA TALABALAR KOMPOZITSION-MANTIQUIY NUTQINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya: Maqolada nutq texnikasi bo'yicha bir necha mashq komplekslari ishlab chiqilgani, ularning asosan, teatr pedagogikasi tajribasiga asoslangan bo'lib, so'zlashish [paytida nafas olish](#), tovush hosil qilish va uni ma'noli ifodalash malakalarini takomillashtirishi, bu esa o'qituvchiga o'z so'zi mazmunini o'quvchilarga yanada to'laqonli qilib yetkazishga imkon berishi haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kompozitsion-mantiqiy nutq, nutq texnikasi, [nafas olish](#), tovush, diktsiya, ritmika, fiziologik funktsiya, og'zaki nutq mahorati, generator, rezonator, energetika tizimi.

Аннотация: В статье показано, что разработано несколько обучающих комплексов по технике речи, которые в основном основаны на опыте театральной педагогики и совершенствуют навыки дыхания, звукообразования и осмысленной экспрессии во время говорения, что помогает учителю в обучении. Высказаны мнения, что значение слова будет более полно донесено до учащихся.

Ключевые слова: композиционно-логическая речь, техника речи, дыхание, звук, дикция, ритмичность, физиологическая функция, навыки устной речи, генератор, резонатор, энергетическая система.

Abstract: The article shows that several training complexes on speech technique have been developed, which are mainly based on the experience of theater pedagogy and improve breathing skills, sound production and meaningful expression during speaking, which helps the teacher in teaching. Opinions were expressed that the meaning of the word would be more fully conveyed to students.

Key words: compositional-logical speech, speech technique, breathing, sound, diction, rhythm, physiological function, oral speech skills, generator, resonator, energy system.

Kirish. Yangi O'zbekistonning yoshlari vatanga siddiqidildan xizmat qiladigan yoshlar bo'lmog'i lozim. Biz bugungi kunda tub o'zgarishlar davrida yashayapmiz. Zamon bilan hamnafas qadam tashlash esa har bir o'qituvchi uchun muqaddas burch sanaladi. Maktabgacha ta'lim mashkilotlari, umumiy o'rta ta'lim, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim o'rtaqidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganlaridek, "Farzandlarimizni mustaqil fikrlashga, zamonaviy bilim va kasb-hunarni chuqur egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega chinakam vatanparvar insonlar sifatida tarbiyalash biz uchun hamisha dolzarb masala hisoblanadi".

Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlaridan biri o'qituvchining nutq malakalarini, ya'ni savodli gapirish, o'z [nutqini chiroyli va tushunarli](#), ta'sirchan qilib bayon etish, o'z fikr va his-tuyg'ularini so'zda aniq ifodalash malakalarini egallashdan iborat.

Tajriba obyektiv uslubiyoti. O'qituvchining nutq madaniyatiga ega bo'lishi, to'g'ri nafas olishni ishlab chiqishi eng katta – eng asosiy qiymatdir. Og'zaki nutq mahoratini yuksaltirish, nafaqat hikoya va tushuntirish, balki urg'u berilgan so'z ham pedagogik ta'sir usullaridan yaxshiroq foydalanishga imkon yaratadi. Pedagog o'zining ovozi va ko'rinishini [boshqarishni bilishi](#), tashqi qiyofani, mimikani ushlab turishni bilishi zarur.

Men faqat "buyoqqa kel" so'zini 15-20 xilda gapira olganimdan, yuz, tashqi qiyofa va ovozni 20 xil ko'rinishda bera olganimdan so'nggina haqiqiy mahorat egasiga aylandim,- degan A.S. Makarenko.

O'qituvchining takomillashgan nutqqa ega bo'lishi - o'quv materiallarining o'quvchilar tomonidan puxta o'zlashtirilishini ta'minlash garovidir. O'quvchilar o'qituvchi nutqiga alohida e'tibor beradilar. Biror harf yoki tovush noto'g'ri aytilishi kulgiga sababchi bo'ladi. Bir xil ohangdagi nutq o'quvchilarni tez charchatadi.

Mashhur gipnozchilar sahnada odamlarni uxlatish qobiliyatiga ega bo'lganlar. Buning uchun ular bir xil ohangda gapirib, tomoshabinlardan diqqatni qo'lidagi jismga qaratishni buyurishgan. Hamma uning qo'lidagi predmetga e'tiborini qaratgach, sekin-asta "ko'zlaringiz yumilyapti, siz uxlayapsiz" so'zlarini takror, takror ishlatishgan va odamlar uxlab qolishgan.

O'qituvchining nutqi to'liqinsimon bo'lishi kerak. Tovushlar baland-past bo'lgan paytda darsga talabalarning diqqati oshadi. Buni biz tajribalar asosida ko'rib chiqqanmiz.

Ayrim mutaxassislar tovush va uning temбри tug'ma [xususiyat](#), deyдилar, lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovush sifatining o'zgarishi mumkinligini tasdiqlaydi. Nutqning ifodali, sof bo'lishi ustida ishlash fikrlarning ravon bo'lishiga ta'sir qiladi. Nutq imo-ishora, mimika, harakat bilan birga sodir bo'ladi, uzluksiz o'zini tuta bilish ta'sirchan vositalarini tanlashga muvaffaqiyatli ravishda tuzatish kiritib borish imkonini beradi.

Bugungi kunda nutq texnikasi bo'yicha bir necha mashq komplekslari ishlab chiqilgan. Ular, asosan teatr pedagogikasi tajribasiga asoslangan bo'lib, so'zlashish [paytida nafas olish](#), tovush hosil qilish va uni ma'noli ifodalash malakalarini takomillashtiradi, bu esa o'qituvchiga o'z so'zi mazmunini o'quvchilarga yanada to'laqonli qilib yetkazishga imkon beradi.

Nafas olish organizmga hayot bag'ishlovchi fiziologik funksiyani bajaradi. Shu bilan birga u nutq energiya bazasi bo'lib ham hisoblanadi. Nutq so'zlayotganda nafas olish – fonatsion nafas olish deyiladi (rengo-tovush). Kundalik hayotdagi nutq asosan dialog shaklida bo'ladi. Shuning uchun ham nafas olish ortiqcha qiyinchilik tug'dirmaydi. Dars davomida o'qituvchi juda ko'p gapiradi, yangi mavzuni tushuntiradi, ma'ruza o'qiydi. Nutq so'zlashda qaysi mushaklarning ishtirok etishiga qarab nafas olish to'rt turga bo'linadi.

Yuqori nafas – yelkalarining ko'tarilib tushishi va ko'krak qafasining yuqori qismi ishtirokida hosil qilinadi. Bu bo'sh yuzaki nafas bo'lib, unda o'pkaning faqat yuqori qismi ishtirok etadi.

Ko'krak nafas - qovurg'alar o'rtasidagi mushaklar yordamida hosil bo'ladi. Bunda ko'proq nafasning ko'ndalang hajmi o'zgaradi. Diafragma ishtirokidagi nafas - ko'krak qafasning bo'ylama hajmini oshishi hisobiga vujudga keladi. Diafragma - qovurg'ali nafas, diafragmaning qisqarishi qovurg'alar oralig'idagi nafas mushaklari ishtirokida vujudga keladi.

Tovush – chiqarilayotgan havo hiqildoqdan o'tishi paytida ovoz pardalarining tebranishi natijasida vujudga keladi. Tovush o'zining quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

Tovush kuchi - tovush apparati organlarining faol ishlashiga bog'liq. Chiqarilayotgan havo oqimining tovush tarqalishiga bo'lgan bosimi qancha katta bo'lsa, tovush ham shuncha kuchli bo'ladi.

Tajriba natijalari. Masalan, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artistlar Muyassar Razzoqova, Jenisbek Piyazov, mashhur so'z san'atkorlari Afzal Rafiqov, Muhsin Qodirov va boshqalarning ovoz kuchi va jozibasi barchaga ma'lum. Ammo, oddiy nafas olgandagi havo nutq uchun kamlik qiladi. Nutq so'zlayotganda [nafas chiqarish](#), nafas olishga qaraganda ancha cho'ziqroq davom etadi. Ovoz nafas chiqarganda yuzaga keladi. Diafragmani, qorin muskullarini va qovurg'alararo muskullarni mustahkam qiluvchi maxsus mashqlar mavjud. Bularga yetgan joyda burun orqali chuqur nafas olish kiradi. Siz o'pkaning kichik bo'lakchalari nafasga to'lib kelayotganini, qorin muskullarining taranglashayotganini va pastki qovurg'alarining kengayayotganligini sezasiz. Xuddi shunday mashqni tik turgan holda bajarishga urinib ko'rish kerak. Ammo, iloji boricha havo o'pkaning pastki qismlarida bo'lishi zarur. Ovoz – tomoqdan (o'pkadan) kelayotgan havoning ovoz paylari orqali o'tishida hosil bo'ladi va og'iz bo'shlig'i yordamida kuchayadi. Ovoz maxsus mashq qilinib turilmasa, ba'zan yo'qolib ketadi.

Afzal Rafiqov o'zining televideniye orqali chiqishlarida o'z ovozi ustida ko'plab ishlagani, Levitanning ovoz ustida ishlash metodikalarini o'rganganligi haqida aytgan bo'lsa, hozirgi paytda ovoz kuchi oldingi holatda emasligi, ovozi o'zgarishga uchrayotganligini bayon qilmoqda.

Ovoz apparati uch qismdan iborat:

1. Generator – ovoz generatsiyasi ovoz paylarida hosil bo'ladi, bunda og'iz bo'shlig'ining roli kam. Ovoz paylari shovqin va tonlarni farqlaydi.

2. Rezonator tizimi – [bunda tomoq](#), halqum, burun bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i qatnashadi va ular ovozning kuchini (statikasini) va dinamikasini ta'minlaydi.

3. Energetika tizimi - o'pkadan kelayotgan kuchli nafasning miqdori va tezligini ta'minlaydi.

Pedagogning nutqi uchun avvalambor tovushning kuchi zarur. Bu o'pkadan kelayotgan nafasning kuchiga va tezligiga bog'liq. Tovushning yuqoriligi – bu tovushni uzoqqa yetkaza olish va yuqori-pastligini boshqara olishdir. Tovushning harakatchanligi va o'zgaruvchanligini tovushning mazmuniga, sharoitiga, tinglovchilarning kayfiyatiga qarab oson o'zgartira olish mumkin. Harakatchanligi esa past, o'rta, yuqori tiplarga bo'linadi.

Tovush parvozi – tovushning uzoq masofaga uzatilishi va qattiqligini sozlab olish.

Tovush ixchamligi va harakatchanligi uni mazmunga tinglovchi moslab o'zgartira olish imkoniyatini bildiradi.

Diapazon – tovush hajmi bo'lib, uning chegarasi eng yuqori va quyi ohang bilan belgilanadi. Diapazon qisqarishi nutqning bir ohangli bo'lib qolishiga sabab bo'ladi. Bir ohangda gapirish axborotni [idrok qilishni susaytiradi](#), uyquni keltiradi.

Tembr – tovush rangdorligi, yorqinligi hamda uning yoqimlilik va alohidaligidir.

Diksiya – aniq talaffuz qilish. Talaffuzning aniqligi o'qituvchi nutqining o'quvchilar tomonidan to'g'ri tushunilishini ta'minlaydi.

Ritm – bu ayrim so'z va bo'g'inlarning aytilishi muddati va to'xtash, nutq va ifodalarning navbat bilan o'z o'rnida ishlatilishini bildiradi. Ritm nutqning eng asosiy qismidir, chunki, nutq ohangi va to'xtamlar ham tinglovchilarga beixtiyor o'zgacha hissiy ta'sir ko'rsatadi. So'zlayotganda obrazga kirish, ovozni [kerakli joyda pastlatish](#), ohista gapirish o'qituvchi mahoratiga bog'liq.

Aflotun shunday degan edi: "Har bir nutq tirik mavjudot kabi tuzilgan bo'lishi kerak – uning boshi va oyoqlari, tanasi bo'lishi, gavda va oyoq-qo'llari bir-biriga mos kelishi va bir butunlikda bo'lishi kerak". Nutqda kirish, asosiy qism va xulosa bo'lishi kerak. Psixologik to'siqni bartaraf etish, aloqa o'rnatish va tinglovchilarning e'tiborini jalb qilish uchun kirish kerak.

Notiqlik tomonidan tavsiya etilgan barcha kirish turlaridan nutq uchun eng mos keladigani muammoli savol, voqealarga, vaqtga, joyga murojaat qilish, hokimiyatga murojaat qilish va taniqli ma'lumot manbaalariga murojaat qilishdir. Ish nutqi ham o'ylangan xulosani talab qiladi. Ish nutqsiz nutq zerikarli va qat'iy bo'lmagan ko'rinadi. Kirish va xulosa nutqning "ramkasini" tashkil qiladi. Xulosa qilib aytganda, ma'ruzachi, iloji bo'lsa, taassurotni kuchaytirishi kerak. Buning uchun u aytilganlarni umumlashtirishi, xulosalar chiqarishi yoki tinglovchilarning o'zlarini ularga olib borishi mumkin. Ikkinchi holda, hatto shior, to'g'ridan-to'g'ri harakatga chaqiruv ham o'rinli.

Xulosa. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatyaptiki, bugungi kunda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilan muloqot jarayonimizda ularning ovoz tonlari yetarlicha o'quvchilarga yetib bormasligi, amaliyot davrida tez charchab qolishlari uchrayotganligining guvohi bo'ldik.

Demak, har bir o'qituvchi va talabalar ta'lim berish jarayonida nutqdan to'g'ri foydalanishimiz va o'z ustimizda ishlab borishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora – tadbirlari" to'g'risida (Xalq so'zi. 2017 -yil, 20 -aprel)

2. Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.